

קובץ
**חצי
גבורים**
פליטת סופרים

מאסף תורני

ח
אלול תשע"ה

ראש המערכת

הרב משה לייב הברמון

ראש מכון פליטת סופרים ועורך אחראי

הרב יעקב יצחק הכהן מיללער

עורכים

הרב משה דוד צ'צ'יק

הרב חיים הלוי הלפר

סדר ועימוד - קרית ספר - 0533114757

y0573114757@gmail.com

**כל הזכויות שמורות
מכון פליטת סופרים**

100 Ashley Ave.
Lakewood, N.J. 08701
732-994-9698

Email:
plaitassofrim@gmail.com

תוכן הענינים

גנזי ראשונים

פירושים

א	הרב יוסף מרדכי דובאוויק	דפים חדשים מפירוש רבינו חננאל למסכת בבא קמא
בג	הרב אשר ח. י. זינגר	פירוש רבינו אליקים למסכת תענית
נו	הרב אליהו פלאי	פירוש תלמיד הרשב"א לרי"ף מסכת ראש השנה
		שחזור דפים מן הגניזה האירופית, כתיב Fragments hebreus Gi s XIV
עו	הרב אהרון גבאי	פירוש רבי ישמעאל בן חכמון למסכת מגילה
קלח	הרב לוי יצחק חריטן	פירוש ר' אהרן ב"ר חיים הכהן לפיוטי חג השבועות

תשובות

קצט	הרב ישראל ברוך סאלאוויציק	תשובה פרשנית מאחד מגאוני בבל
רט	הרב אליהו נחום ולדמן	תשובות הרמב"ם לחכמי לוניל
שא	הרב יעקב יצחק הכהן מיללער	תשובות חכמי איטליה בענין בית הכנסת של ריוויגיו
שלח	הרב יעקב יצחק הכהן מיללער	מעין מי נפתוח - מכתבי תורה בעניני סדר טהרות
		מאת רבי יהודה ליב הלוי עדיל מסלונים, רבי משה חפץ, רבי צבי הירש הלוי עדיל
שסב	הרב יעקב יצחק הכהן מיללער	חליפת מכתבי תורה בשאלת גילוח הזקן בשעת הגזירות
		מאת רבי יהודה בכרך מסיני, רבי יעקב צבי מעקלענבורג מקאָניגסבורג, רבי חיים מויסטניץ

חקירות ודרישות

מסורה

שעה	הרב דויד יצחקי	טיב רשימות דקדוקי סופרים של הגר"ז סלאנט [ב]
תג	הרב אפרים בנימין כספי	מקורות דרשניים לאותיות המתויגות והמשונות בתורה
תמז	הרב ישראל דיקמן	עיונים בצורת האותיות

מקרא ותפילה

תסח	הרב ישעיהו לוי	הנה נדרש - על משמעו ושימושו של הניב המקראי הנה
תקיג	הרב יהודה זייבלד	זמן השקיעה לשיטת רס"ג ופירושי 'ערב' לפי דעתו
תקלא	הרב יהושע אסף	'ויהי ערב ויהי בקר' - עיון בפירוש רשב"ם
תקמז	הרב אהרן חיים הופנר	מנהגי קריאת המסעות בפרשת מסעי
תקנד	הרב יעקב לויפר	מקומות שאין להם הכרע

הגות

תקפד	רבי אביגדור הכהן מיללער זצ"ל	לימודי האגדות
תקצז	הרב יחיאל משה ורטהיימר	פשוטו של מקרא ודרשות חז"ל
		על פי יסודותיו של מו"ר הגאון רבי לייב מינצברג שליט"א
תריז	הרב יהודה הערשקאוויטש	זכותה דמושה
		מאמר תגובה למאמרו של הרב אליהו סלוביצ'יק בקובץ הקודם
תרלא	הרב זכריה אלחנן הולצר	"אליהו וכוזר לטוב" - מקור התואר וטעמיו
תרסז	הרב שמחה קליין	תורה ורוח הקודש
תרעה	הרב ראובן חיים קליין	סוד הנשיקה בתנ"ך ובחז"ל

קורא הדורות

תרפז	הרב יהודה לייביש ווייס	השתלשלות נוסח קדום ומקורי עד לנוסח כלאים בדפוס
תשי	הרב מאיר לגוי	מבוא למהדורת 'תורת כהנים' בעריכת הגרא"י צוקער
תשכח	הרב אלי שטרן	שירים על ששה סדרי משנה
		דף לא ידוע מאת ר' חיים פינצי מפזארו ואנקונה - ונציה ש"נ
תשמא	הרב אברהם ישכר קניג	בירורים וגילויים חדשים בפולמוס קו התאריך
תכ	הרב משה שוחט	רשומים בשמך: רישום אותיות שם ה' באצבעות
תכט	הרב אליהו קרקובסקי	ביאור שיטת מהרש"ל שחייב למסור נפשו שלא לשנות ד"ת
תחלד	הרב ליאור יעקבי	ברכות הנהנין וחייב ערלה בוורדים
תחמד	הרב שמואל ישעי' יפה	הערות והארות בענינים שונים
תתסא	הרב עדיאל ברויאר	ביאורי הראשונים בדיון גיטור בסוגיית עיקר וטפל

חידושי תורה

תתעה	הרב אברהם דוב ברומברג	בענין אחד מבני החצר שלא עירב ומי שירש דירה בשבת
תתצא	הרב אפרים מנשה איזאק	בענין פסול וזחלין
תתצט	הרב אפרים מנשה איזאק	בענין שיעור נקב המטהר ממים שאובים
תתקח	הרב מנחם אברהם יצחק יפה	בענין בית דין שלשה ויחיד הדיוט
תתקכ	הרב ליב זילבערשטיין	בענין מינוי והמשכה בקרבן פסח
תתקכח	הרב משה זאב קויפמאן	בענין הכאת אביו ואמו בחשבון תרי"ג
תתקלז	הרב יעקב ששון	בגדר דין לחם עוני
תתקמ	הרב עוזיאל יאקאבאוויטש	בענין הסיבה לכתחילה בכל הסעודה
תתקמג	הרב אברהם וואלף רודנער	הערות שונות
תתקס	הרב יצחק יהודה ווייסוואסער	בדיון דברים הבאים שלא מחמת הסעודה

הלכה ומעשה

תתקסג	המערכת	בירור דין התולעים הנמצאים לאחרונה במיץ תפוזים
תתקצו	הרב אליהו לוי	בענין דינא דמלכותא דינא בזמנינו
א'ח	הרב שמואל האניגוואקס	נגדו ההלכתי של הרישום בטאבו
א'ל	הרב רועי סיטון	איסור הוראה במקום רבו
א'מח	הרב מרדכי הלוי פטרפרינד	בענין הרוצה להקל על פי חכם שאינו רבו
א'סג	הרב שלמה זלמן קויפמאן	בענין אומדנא בגט
א'עא	הרב שאול כ"ץ	בענין וסת קצרה עוקרת וסת ארוכה
א'צא	הרב אלישע חן	כיסוי לחם משנה שאינו לפני המקדש
א'צה	צבי רייזמן	חיוב נשים בספירת העומר ותפילת ערבית

תגובות

א'קז	הרב עדיאל ברויאר	שתי הערות על זיהוי קטעים כפירוש רב האי גאון לברכות
א'קי	הרב דויד יצחקי	עוד בענין מסורת הפרשיות הפתוחות והסתומות שבתורה תגובה על מאמרו של הרב מרדכי וינטרויב בקובץ הקודם
א'קיד	הרב מרדכי דב וינטרויב	תגובה לתגובה
א'קטז	הרב זישא אברהם קדיש	הצעה בדעת הרמב"ם בעניין סמכותו של בן-אשר
א'קית	הרב יהודה כהן	תיקונים למאמר 'תפלת שמונה עשרה לפי נוסח פרס ובוכרה'
א'קכ	המערכת	ציונים והשוואות לקטעי כת"י שפורסמו בקובץ הקודם
א'קכב	הרב אהרן יואל סורשר	בענין שיעור מיל מאמר תגובה לתגובתו של הרב אליעזר מרדכי גוטוירטה בקובץ הקודם
א'קכז	הרב יהודה ליב בראון	תגובה בענין קלטיה מזבח

הרב משה שוחט

ירושלים

רְשומִים בְּשִׁמְךָ: רִישוּם אוֹתוֹת שֵׁם ה' באצבעות

הוֹשֵׁעַ נָא רְשומִים בְּשִׁמְךָ הוֹשֵׁעַ נָא (סדר הושענות)

בדברי הפוסקים מצאנו מנהג לצייר את שם ה' באצבעות. מנהג זה נוהג בכמה הזדמנויות: ידי הכהנים בעלותם לדוכן, אצבעות המוהל בנתינת היין לפי התינוק, אצבעות המת בעת קבורתו, ומנהג הנחת אצבעות על העיניים בשעת פסוק ראשון של שמע. נעיין בדברים לפי הסדר הכרונולוגי של המקורות בהם מופיעים מנהגים אלו¹.

ברכת כהנים

(א) שם הוי"ה

כתב רבינו בחיי (שמות יז ב): "כי משפט הכהן הנושא כפיו שירשום אותיות ההוי"ה בידיו וכו' וכן משפטו עוד שיהיו אצבעותיו זקופים למעלה בעוצם כחו וחוזק כוונתו". וכן כתב רבינו בחיי גם בפרשת נשא (במדבר ו כז): "וכבר כתבתי בפסוק (שמות יז ב) 'ויהי ידיו אמונה', כי הכהן בנשוא כפיו היה רושם אותיות ההוי"ה בידיו".

בהערות המהדיר, ר' חיים דב שעוועל (שמות שם), הביא בשם ספר 'תורת חיים' שאין כוונת רבינו בחיי שאותיות הוי"ה יהיו רשומות בידיהם באופן הנראה לעין, אלא הכוונה לכוונת השם, וכפי המשך דברי רבינו בחיי "בעוצם כחו וחוזק כוונתו". אמנם המגן אברהם (או"ח, סי' קכח ס"ק יט) העתיק בשם רבינו בחיי: "משפט הכהנים לרשום שם ההוי"ה באצבעותיהם קודם שנושאים כפיהם", ובדבריו ישנה משמעות לכך שהכהן מצייר באצבעותיו ממש את השם².

(ב) שם שד"י

עוד כתב רבינו בחיי (במדבר שם): "אבל יש שפירשו כי אותיות שם שד"י היה רושם, דל"ת בגודל, יו"ד בזרת שהוא הקטן, שי"ן בשלש אמצעות".

כתב מרן הבית יוסף (או"ח, סי' קכח): "וכתב רבינו הגדול מהר"י אבוהב ז"ל שיש מקומות שנהגו לעשות באצבעותיהם שד"י³ וכן כתוב בצורות בשם ר"ת, אבל הרמב"ם לא הזכיר דבר זה כלל לפי שאינו בתלמוד".

הבית יוסף לא מסביר כיצד עושים באצבעות צורת שד"י, אולי מפני שנוטה יותר כמסקנתו

1. המאמר מוקדש למי שהיה לי לעזרה במאמר זה 'בחומר ובליבוניס', אבי מורי הרב שלמה שוחט שליט"א מוהל מומחה ומח"ס 'מילה שלמה', שבזכותו ובהשראת מלאכתו הקדושה נדרשתי למאמר זה.
2. ובדברי המגן אברהם יש מקום לפרש שהכוונה שיצייר באויר את שם ההוי"ה.
3. מצינו כן גם בפירושי ריבב"ן למסכת מגילה (בתוך: "גנוזות", א, בעריכת ר' משה הרשלה, ירושלים תשד"מ) אלא שבלשונו הוא מוסיף: "החזן קורא להן לכופ ראשי אצבעותיהן כעין שד"י".

[חֲצִי גְבוּרִים – פְּלִיטַת סוֹפְרִים, חוֹבֶרֶת ח', אלוֹל תשע"ה]

שהרמב"ם לא הזכיר דבר זה כלל לפי שאינו בתלמוד. וכפי שכתב במפורש בערוך השולחן (סי' קכח סעיף כב): "ויש רושמן שם הוי' באצבעותיהם [מג"א] ויש שם שד"י [ב"י] וזה צריך זהירות יתירה ולא הכל בקיאים בזה, ולכן מונעים מזה, ואין לנו רק המבואר בטור וש"ע".⁵

אמנם במקורות המנהג בדברי הראשונים מצינו הסבר. ר' חיים מטולידר⁶, אליו ציין מהר"י אבוהב שהובא בבית יוסף, כתב: "וכת' במדרש בפרשת החודש (פסק"ר טו) 'משגיח מן החלונות' (שיר השירים ב ט) - מבין כתפיהם של כהנים, 'מציץ מן החרכים' - מבין אצבעותיהם של כהנים, 'ענה דודי ואמר לי' - מה אמר: 'יברכך ה' וישמרך'. וכתב ר"ת ז"ל וצריך הכהנים לעשות שלשה חלונות ברוכ. כיצד, בתחלת 'יברכך' פליג האצבע מן השלשה⁷, ובתחלת 'אר' יפלג אצבע ואמה מן השנים ויחברם, ובתחלת 'ישא' פליג קמיצה מן הזרת, ויחברנו עם השנים ע"כ. והיינו אותיות של שד"י, כי מתחלה עושה דוגמא של ש"י ואחר כך כופף הקמיצה והזרת ועושה דל"ת ואחר כך עושה כמין יו"ד".⁸

מבואר מדבריו שבפסוק ראשון מחברים רק את הזרת-קמיצה-אמה בצורת ש"י, בפסוק השני מחברים אצבע-אמה יחד וזרת-קמיצה יחד, באופן שמכופפים מעט, מה שיוצר צורת דל"ת, ובפסוק השלישי משאירים את הזרת לבד באופן שנראית כיו"ד".⁹

אמנם יש לדייק בדברי רבינו בחיי (במדבר שם): "אבל יש שפירשו כי אותיות שם שד"י היה רושם, דל"ת בגודל, יו"ד בזרת שהוא הקטן, ש"י בשלש אמצעיות", שמבואר לכאורה שבכל זמן נשיאת כפים צורת החלוקה היא: קמיצה-אמה-אצבע = ש"י, אגודל = דל"ת, זרת = יו"ד.

ביאור נוסף לאופן ציור שד"י באצבעות, התואם יותר את דברי רבינו בחיי, כתב ר' יצחק ונה¹⁰: "וצריך הכהן לכוון אצבעות ידיו, השלוש האמצעיות יחד כדמות ש"י, והבוהן הגדולה צריך לעשותה צורת דל"ת, והקטנה צריך לכופף מעט כדמות יו"ד, סימן שד"י".

4. לרבינו חיים מטולידר תלמיד רבנו פרץ והרשב"א, ירושלים תשכ"ו, עמוד יז.
5. אמנם ראה בהערה להלן את דברי ר' יצחק רצאבי לגבי הראוי לנהוג אף בזמננו.
6. הנזכר בהערה לעיל.
7. מהר"י אבוהב (על הטור סי' קכח) בהעתיקו דברי הצרור החיים גרס: "בתחלת 'יברכך' יפליג האצבע מן הגודל".
8. וראה כעין זה בפירושי ריב"ן (שצוין להם בהערה לעיל): "שמעתי שבברכה ראשונה כופף אצבעותיו כגון ש"י [שד"י], בברכה שניה כעין דל"ת, ובברכה שלישית כעין יו"ד".
9. ומן הראוי להעתיק את המשך לשון מהר"י אבוהב לאחר שהביא את ספר צרור החיים: "ובמנהיג כתוב, בברכה ראשונה מניחין אצבע הסמוכה לגודל ומשהין אותה, וכן בשניה מניחין האמצעית הסמוכה לאמה ומשהין אותה, וכן בשלישית מניחין השניה סמוך לזרת והיא נקרא קמיצה בסדר הראשונה, כך מצאתי לשונו ואינו מבינו יפה. עוד אמר לשם שראה בספרים הפנימיים שבכל אות ואות צריך להאריך עד שיהיו באצבעותיו אותיות שד"י, שיעשה מן הצד שלשה חלקים, גודל בפני עצמו וירחק מן האחרים ויחבר אצבע ואמה וירחק מן הקמיצה והזרת והיינו הש"י, ויחבר עוד אצבע אמה וקמיצה וזרת וירחק מן הגודל כמלא היסט כפול הרי הדל"ת, ויחבר עוד גודל אצבע אמה מן הקמיצה והזרת כמלא היסט שאינו כפול הרי יו"ד. גם בכאן נראה שיש טעות בלשון". [וראה בבדק הבית לבית יוסף כאן שתיקן את הלשון].
10. מגדולי תימן, חי בסוף המאה הרביעית וראשית המאה החמישית לאלף השישי. את דבריו העתיק מדברי ר' יצחק רצאבי (נפלאות מתורתך, בני ברק תשס"ח, במדבר ח"א, נשא, עמ' קנא), שם הוא מציין לספרו של ר' יצחק ונה, 'פעמון זהב' הנקרא 'חידושי', מכתב יד. בצד זה ראוי לציין לדברים נוספים שכתב ר' יצחק רצאבי במקום אחר בעניין זה (שלחן ערוך המקוצר, בני ברק תשנ"ו, או"ח ח"א, מילואים והשמטות לסמן כ): "ובנפלאות מתורתך" פרשת נשא על פסוק 'ואני אברכם' העתיק דבריו [=של ר']

לסיום נביא את לשונו של ר' יעקב סקילי (תלמיד הרשב"א)¹¹ שהוסיף כמה פרטים: "כשהיו הכהנים מברכים את ישראל בשם המפורש במקדש, היו מחלקין אצבעותיהם כשפושטין כפיהם בכל פסוק על תבנית אות אחת מאותיות שד"י. בפסוק ראשון מחלקין אצבעות ידיהם בצורת ש"ן, ובפסוק שני בצורת דל"ת, ובפסוק שלישי בצורת יו"ד, כך היא קבלת האמת בנשיאות כפים. ועל כן אמרו (ירושלמי, מגילה פ"ד ה"ח) 'אסור להסתכל בכהנים בשעה שהיו נושאים את כפיהם', ובמקום אחר אמרו (חגיגה טז ע"א) 'המסתכל בידיהם של כהנים בשעה שנושאים את כפיהם, עיניו כהות, מפני שהשכינה שורה בין קשרי אצבעותיהם, דכתיב (שיר השירים ב ט) משגיח מן החלונות מציץ מן החרכים', וזה היה במקדש כשהיו מברכים בשם המפורש כמו שאמרנו, וזהו שאמר (במדבר ו כז) 'ואני אברכם'."

יתכן שמדבריו יש ללמוד שאין המנהג כן בכל נשיאת כפים, כי אם רק בבית המקדש בשעה שבירכו בשם המפורש.

נתינת היין בפי התינוק בברית המילה

כתב מרן הבית יוסף (יו"ד, סימן רסה, הובא גם בט"ז שם סק"ו): "ואנו נוהגים שלא ליתן מן היין בפי התינוק עד שמגיע לפסוק (יחזקאל טז ו) 'ואומר לך בדמיון חיי', וכן כתב הכלבו (סי' עג). וטעם הדבר כתב ה"ר דוד אבודרהם (מילה וברכותיה עמוד שנב) על פי המדרש, ואז נותן מן היין באצבעו בפי התינוק. ושמעתי שעושה צורת שד"י באצבעותיו בעת שנותן מן היין בפי התינוק."

הדרישה (שם סק"ג) הביא מנהג זה בשם האבודרהם: "וז"ל הר"ד אבודרהם, ואז נותן מן היין באצבעו בפי התינוק ושמעתי שעושה צורת שד"י באצבעותיו בעת שנותן יין בפי התינוק" וכו'. כך גם כתב ר' אליהו שמאע (מכשירי מילה, ליוורנו תקנ"ג, פרק ה, סעיף לב): "כתב הרד"א ושמעתי שיש עושה צורת שד"י באצבעותיו" וכו'. וכך גם ציין הבאר הגולה (על השו"ע שם סעיף א) בשם האבודרהם.

מכיוון שבאבודרהם לפנינו לא מופיע עניין זה של עשיית צורת שד"י, יש מקום לשער כי הפוסקים הנ"ל העתיקו כן מהבית יוסף שהביא את העניין הראשון מהאבודרהם, ובאמת שמתבטא 'ושמעתי' ואילך הם דבריו עצמו, אמנם הם שלא ראו את האבודרהם בפנים, היו סבורים כי אף תיבת 'ושמעתי' היא מדברי האבודרהם, ויש לעיין בזה.

באופן עשיתי צורת שד"י באצבעות מצינו כמה אופנים:

(א) אצבע-אמה-קמיצה = ש"ן, אגודל כפוף = דל"ת, זרת בפי התינוק = יו"ד

כתב ר' יוסף מולכו¹²: "ושמעתי שעושה צורת שד"י באצבעותיו בעת שנותן מן היין בפי התינוק" עכ"ל [הבית יוסף], ר"ל שג"א [=שג' אצבעות] ידו דהיינו אצבע אמה קמיצ' כשזוקף אותם הוי צורת ש"ן, והגודל כשזוקף אותו נעשית דל"ת, וכשנותן יין בזרת הוי יו"ד, הרי שד"י."

יצחק ונה] בשלמותם, ולא מצאתי לו חבר, וגם כמדומה שאין מי שנוהג כן. עכ"פ נראה כי כוונתו מלבד חמשה איירים שנוכרו במדרש ובפוסקים דהיינו שיעשה חמישה איירים ויוסיף לעשות צורת שד"י [ר"ל שאינו חולק וסובר שהאיירים הם באופן אחר, והכי מסתברא, כי אין דרכו של מהרי"ו להתעלם מפוסקים מפורסמים כהטור והש"ע, ולכל הפחות היה לו להזכיר דעתם. ולעיל מינה שהזכיר איירים בסתם, היינו מפני שענין האיירים מפורסם, ובא רק להוסיף חידוש לגבי כיווני האצבעות]. וכיוון דגברא רבה אמר מילתא, טוב לעשות כן."

11. תורת המנחה, פרשת ויצא, דרשה יג.

12. שלחן גבוה, שאלוניקי תקי"ד, יו"ד, סי' רסה סקי"ג.

את דברי ר' יוסף מולכו העתיק ר' אברהם אלקלעי¹³, ובעקבות כך רבים העתיקו אופן זה בשמו. אופן זה כתבו גם ר' אליהו שמאע¹⁴ ור' דוד זכות מודינא¹⁵. על אופן זה כתב ר' שבתי ליפשיץ¹⁶: "והוא נכון", והוסיף להוכיח כן מדברי רבינו בחיי שהובאו לעיל לגבי ברכת כהנים, שמדבריו משמע שצורת האצבעות היא כפי שכתב ר' יוסף מולכו. ר' מאיר בנעט¹⁷ הביא את דברי ר' שבתי ליפשיץ, והוסיף: "אה"מ שמעתי שכן נהג לעשות צורת שד"י באצבעותיו ההצה"ק מרן בעל ייטב לב מסיגט זיע"א".

אמנם ר' משה בונם פירוטניסקי¹⁸ כתב לדחות את ראיית ר' שבתי ליפשיץ מדברי רבינו בחיי: "וכתב בס' ב"א [=ברית אבות] שהוא נכון וכ"כ ברב"ח [=ברבינו בחיי] פ' נשא. ואינו ראייה, דרב"ח שם מיידי מידי הכהנים בשעת ברכתן שכל אצבעתיהן היו זקופות, משא"כ כאן שהוא כופף אצבע אחת ליתן היין בפיו וכשכופף האצבע"ה הוי השם כסדר".

[יתכן שכוונתו שבשעת ברכת כהנים מציירים כך בשתי הידיים, וממילא ניתן לצרף את השם כסדרו משתי הידיים באופן כלשהו (ולא עמדתי היטב על כוונתו), אך שונה מכך נתינת היין לפי התינוק שנעשית ביד אחת ונמצא שאין השם כסדרו באופן זה. אבל לפי האופן השני (דלהלן אות ב) האצבע היא הדל"ת, באופן שהשם כסדרו].

בביאור טעם מנהג זה שנותנים את היין לפי התינוק בזרת, כתב ר' אליהו פוסק¹⁹: "וי"ל טעם פשוט, שהוא דק יותר ליתן בפי הילד ועי' כתובות דף ק"ד באצבע הקטנה²⁰ ושם דף ה' איתא דכל אצבע למלתא עבידא²¹ ע' רש"י שם²²".

(ב) זרת-קמיצה-אמה = שין, אצבע כפופה בפי התינוק = דל"ת, אגודל = יו"ד

כתב ר' יעקב עמדין²³: "נוהגין כשמגיע ל'בדמיך חיי' נותן מהיין באצבעו בפי התינוק. יש אומרים שעושה באצבעותיו צורת שד"י, דהיינו שלש האצבעות הרצופות הם דמות ש"ן והאצבע שנותן בפי הנימול כופפו כמין דל"ת והאגודל היא בצורת יו"ד". כדברי ר"י עמדין כתבו גם ר' דב בעריש גוטליב²⁴ ור' יחיאל מיכל פישלר²⁵.

[בדעת ר"י עמדין יש שהביאו בדבריו כמנהג ר' יוסף מולכו (לעיל אות א). כך כתב בליקוטי מהרי"ח (סדר המילה): "צורת שד"י באצבעותיו וכו' (והכוונה עיין בסידר היעב"ץ שג' אצבעות האמצעות בדמות ש"ן והאצבע הקטן שנותן בפי התינוק כופף כדמות דל"ת והאגודל בדמות

13. זכור לאברהם, ח"א, יו"ד, ערך מילה.
14. מכשירי מילה, ליוורנו תקנ"ג, פרק ה, סעיף לב.
15. זכר דוד, ליוורנו תקצ"ז, ברית מילה מאמר ראשון פ"א.
16. שרביט הזהב החדש [הנקרא ברית אבות], מונקאטש תרע"ד, סי' ז אות כט.
17. לקוטי מאיר, בארדיאב תרצ"ב, ענייני מילה סימן ח, אות לב.
18. ספר הברית, ניו יארק תשל"ג, סי' רסה ליקוטי הלכות סקנ"ד.
19. כורת הברית, למברג תרנ"ג, מראה המקום סעיף לח.
20. בגמרא: "בשעת פטירתו של רבי, זקף עשר אצבעותיו כלפי מעלה, אמר: רבש"ע גלוי וידוע לפניך שיגעתי בעשר אצבעותי בתורה ולא נהניתי אפילו באצבע קטנה, יהי צרון מלפניך שיהא שלום במנוחתו" וכו'.
21. בגמרא: "והיינו דאמר ר' אלעזר מפני מה אצבעותיו של אדם דומות ליתדות, מאי טעמא אילימא משום דמחלקן כל חדא וחדא למילתיה עבידא, דאמר מר זו זרת זו קמיצה זו אמה זו אצבע זה גודל".
22. ד"ה חדא חדא למילתיה: "קושיא היא כל אחת יש בה צורך ואף בצורכי גבוה".
23. מגדל עוז, נחל עשירי, יאור א, אות ו.
24. יד הקטנה, למבערג תק"ס, על הרמב"ם הלכות מילה פ"ג ה"א, מנחת עני אות סג.
25. חסדי אבות, לעמבערג תרמ"א, פרשת לך לך.

יו"ד ע"ש). בדומה לכך העתיק ר' יצחק ליפין²⁶: "שצריך לעשות באצבעותיו צורת שם שד"י. ג' האמצעיות הרי שין, והאצבע הקטן שנותן בפי התינוק כופף כדלית, והאגודל כדמות יוד. יעב"ץ". עוד העתיק כן ר' מאיר בנעט (הנ"ל) בשם יעב"ץ וליקוטי מהרי"ח. אמנם כתב ר' אליהו פוסק²⁷: "וריעב"ץ פי' וכו' בסידורו ד' זיטאמיר הרפסיו בשמו דהזרת שנותן בפי הילד כופפו כמין ד', ולפעד"נ דשגה המעתיק בכונת הריעב"ץ במה שכתב 'הרצופות', והוא כמ"ש ביד הקטנה דאמה קמיצה זרת כמין ש', האצבע שבו נותן היין בפי הנימול כמין ד', והאגודל כמין יו"ד". נמצא שלדבריו דעת הר"י עמדין היא כפשוטו דבריו בספר מגדל עוז ולא כפי שהעתיקו בשמו המחברים הנ"ל].

בטעם מנהג זה שנותנים את היין לפי התינוק באצבע, כתב ר' אליהו פוסק (הנ"ל): "והטעם לנתינת היין באצבע, נלפע"ד כמ"ש בס' נחלת שבעה סי' י"ב במחודשים אות ב' הטעמים שמקדשים הכלה בזה האצבע²⁸ וה"נ (ולכאורה ע"פ מ"ש הת"י [=התולדות יצחק] ורבינו בחיי²⁹ פ' צו דהאגודל משרת לקנות הפה שבו חוש הטעם וא"כ היה צריך ליתן היין באגודל, וי"ל קצת מחמת שהיה משמש למתן דמים במצורע לא שייך לומר בו 'בדמין חי')".

ר' משה בונם פירוטינסקי (הנ"ל, בהערה) הוסיף לציין על שיטה זו לדברי ר' יהודה בר יקר³⁰: "וכשהגיע המוהל לברך ואומר הפסוקים שהם מסודרים והגיע לומר 'ואומר לך בדמין חי', נותן

26. ספר מטעמים, ווארשא תרמ"ז, מילה אות סו.

27. כורת הברית, למברג תרנ"ג, מראה המקום סעיף לח.

28. זה לשונו שם: "כתב עוד מהר"ם מינץ (סימן קט) צריך החתן לקדש בימין ידיה וגם בימין הכלה, ובאצבע הסמוך לאגודל ישים הטבעת ולא באגודל, אף על פי שאין מעבירין על המצוות, משום שאין דרך נשים לשאת טבעת על האגודל והוא כמו 'כלי גבר', עכ"ל. והנה משה אמת ותורתו אמת, אף גם אני אענה חלקי, ואפשר שהא איתא. אך זה ראיתי בספר יסוד התשובה, למה מקדשין האשה באצבע ולא בשאר אצבעות, כשאתה מתחיל למנות באגודל מן (תהלים יט ח) 'ותורת השם תמימה' וגו' אז יבא בכל פעם השם באצבע עד 'הנחמדים' וגו'. ועוד נאמר (שמות ח טו) 'אצבע א-להים הוא' עכ"ל, ודרש זה רחוק. ונראה לי ליתן טעם על פי מה שכתב בספר תולדות יצחק ורבינו בחיי בפרשת צו (ויקרא ח כג) וז"ל, 'יחמדי הטבע כתבו כי כל אחד מהאצבעות משרת לחוש מחמשה חושים, והאגודל משרת לקנות הפה והוא שבו חוש הטעם, והשני תוך הנחירים שבו חוש הריח, והשלישי לחוש המישוש למשש בכל חלקי הגוף ולפיתך הוא ארוך מכולן, והרביעי לקנח העין, והחמישי לקנח האוזן, והקב"ה ברא באדם חמשה חושים ומסר להם חמשה משרתים' עכ"ל. והנה אף שכתב שחוש המישוש הוא באצבע שלישי, מכל מקום אפשר מה שהוא במישוש חלקי הגוף כמו שכתבו בפירושו, אבל במה שהוא חוץ לחלק הגוף, כגון להראות דבר באצבע אשר יאמר עליו כי הוא זה מראים הכל באצבע השני. וראיה מופתית, שבכל דבר שמציירין אות יד כזה ממשכיך ומאריכין באצבע השני ושאר אצבעות מכונסין תוך היד, וכן אטבא דספרא והם העצים שמראין בהן התינוקות את האותיות, וכן מה שביד החזון בעת קריאת התורה, כל האצבעות שוות שהם מכונסין תוך היד, וזולת זה האצבע הסמוך לאגודל הוא מופשט וארוך להראות בו האותיות, וכן כשמראין דבר באצבע מראין בזה האצבע, ולכן מקדשין בזה האצבע השני שהוא נראה לעין יותר משאר אצבעות. וגם ביד ימין שהוא היד היותר עסקנית בחלקי המישוש בין בגוף בין בחוץ לגוף. ועל כן אם תשא טבעת קדושין ביד ימין ובזה האצבע יראה הכל שהיא נושאת טבעת קדושין וידעו שהיא מקודשת ולא יקפצו עליה אינשי לקדשה, כי בימיהם היו מקדשין בשעת שידוכין, וא"כ לפעמים לא ידעו שהיא מקודשת ויקפצו עליה אינשי כסבורים שהיא פנויה, ולכן היתה נושאת טבעת קידושין בזה האצבע. ואף אם יאמר המכחש שאין חילוק זה נכון, רק כל חלקי המישוש בין בגוף בין חוץ לגוף הוא הכל באצבע השלישי הארוך. מכל מקום יהי כן שדברי מתנגד לדברי חכמי הטבע, הלא גם בגמרא דכתובות (ה:) אמרו טעם אחר לבריתא חמש אצבעות זו זרת זו קמיצה וכו'. ועוד שהאמת והמופת אין להכחיש".

29. דבריהם הובאו בדברי הנחלת שבעה בהערה לעיל.

30. פירוש התפלות והברכות, ירושלים תשל"ט, ח"ב, ברכות המילה עמ' סו.

לתינוק מן היין באצבעו (השני על פיו הנקרא אצבע שבו היו עושין זריקת הדם ואדם המל בנו כמקריבו לקרבן שהוא ביום השמיני ומיום השמיני והלאה ירצה). ומבואר מדבריו שנתנית היין נעשית באצבע ולא בזרת³¹.

מנהג להחמיר כשני האופנים

ר' אליהו פוסק (הנ"ל) הביא את שיטת ר"י עמדין ואת שיטת ר' יוסף מולכו, והסיק: "ולפעד"נ די"ש [=דירא שמים] יצא ידי שניהם, ובכל פעם שנותן היין בפי הילד יכוין כונה אחרת וכו' ואין אתי להכריע בטעם חלוקי האצבעות להאותיות".

ר' שלום פרלוב מקידנוב כותב: ³² "מנהגי בעת אמירת 'ואומר לך בדמין חיי' הראשון לטבול אצבע זרת בכוס וליתן בפי הנמול, ובי'ואומר לך' השני לטבול האצבע שאצל הגודל בכוס וליתן בפי הנמול". ובהערות שם כתב: "מנהגי וכו'. הנה הרב"י [=הרב בית יוסף] כתב שצריך לעשות צורת שד"י באצבעותיו כשנותן היין בפי הילד, ובס' זכור לאברהם הביא בשם שו"ג [=שולחן גבוה] כשכופף האגודל נעשה דלת ואצבע אמה קמיצה הוא שין וכשנותן היין בזרת הוא יוד עכ"ל, וכן הובא באחרונים, וביד הקטנה כ' דאמה קמיצה זרת הוא שין והאצבע שבו נותן היין בפי התינוק הוא כמין דלת והאגודל הוא כמין יוד ולסברא זו השם שד"י כסדר, ע"כ נהגתי כב' הסברות וכ"כ בס' כוה"ב [=כורת הברית]³³.

(ג) זרת-קמיצה-אמה = שין, אצבע כפופה בפי התינוק = דל"ת, טיפת היין = יו"ד

חידוש מיוחד כתב ר' יוסף יוזפא סג"ל מפרנקפורט: ³⁴ "וכתב הב"י בי"ד סימן רס"ה שעושה צורת שד"י באצבעותיו, פי' בתחלה מושיט ג' אצבעות נפרדות זו מזו דהוי כעין שין, ואח"כ כופף אצבע אחד שיהי' כעין ד', והטפה שמושיט באצבעו ונתנו בפי התינוק הוי כעין יו"ד".

בפשטות דבריו, שלוש האצבעות זרת-קמיצה-אמה הן השי"ן, והאצבע שמכופף עם היין היא הדל"ת וכדעת ר"י עמדין, אלא שבמקום להחשיב את האגודל כיו"ד, מחדש הוא כי הטיפה של היין שאותה נותן בפי התינוק היא כעין היו"ד.

(ד) ציור שד"י על לשון התינוק

בתגובה לדברי ר' אליהו פוסק (הנ"ל) כותב ר' יעקב חיים גולדשלאג: ³⁵ "ולי נראה דאין הכוונה על אצבעותיו של הנותן אלא הכוונה בצורת השם שד"י על לשון התינוק שיעשה הנותן באצבעו בשעה שנותן היין בפיו, דהיי' צורת ש' וצורת ד' וצורת י' וכן נהגין, ותיבת באצבעותיו ט"ס [=טעות סופר] וצ"ל באצבעו, ופי' שיעשה באצבעו צורת שד"י בפי התינוק".

31. יש לציין כי בספר למען בריתו (ר' יהושע חיים שטערן ור' יעקב אשר וועבער, ניו יורק תשס"ז, סי' רס"ה, אות לטובה סקפ"ו) כתבו שיש שנהגו לתת את היין עם הקמיצה, אך לא ציינו מקור למנהג זה, ובפשטות הוא מנהג מאוחר.

32. משמרת שלום, דינים ומנהגים, קידנוב, סימן יח סעיף ט.

33. כן מובא אף על האדמו"ר מקלויזנבורג שחשש לשת"י השיטות ונהג בשניהם (שפע קודש, הנהגות הגה"ק מקלויזנבורג, נתניה תש"ע, ברית מילה פרק טז סק"ט), ואגב כך הוסיפו שם: "אגב אורחא מענין צורת שד"י, שמעתי מכ"ק מרן אדמו"ר שליט"א שמרן זי"ע נהג לקדש על היין בליל שבת כשצורת כף ידו ואצבעותיו בהחזקת הכוס היה בצורת שם שד"י".

34. נוהג כצאן יוסף, האנויאת תע"ח, מילה אות י.

35. שו"ת ויחי יעקב, וורשא תרס"ט, יו"ד סי' מו סעיף י.

וכדבריו משמע אף בספר 'דרך פקודין' שכתב:³⁶ "כשאומר 'בדמיך חיי' ונותן היין בפי התינוק, יעשה בפה התינוק צורת שד". וראה גם בדברי ר' משה בונם פירוטינסקי (הנ"ל) שהביא את דברי ה'דרך פקודין' וכתב: "וכנראה דר"ל כן בהיין בפיו".

(ה) זרת-קמיצה-אמה כפופין = שי"ן, אצבע בפי התינוק = דל"ת, אגודל פשוט = יו"ד

אופן נוסף הדומה ביסודו לאופן ב' הנ"ל כתב ר' משה יוסף הופמן:³⁷ "וכתב הב"י וכו' שמעתי שעושה צורת שד"י באצבעותיו בעת שנותן יין לתוך פי התינוק ע"כ (והראה לי מוהל זקן ות"ח הרב מהר"ר עזרא צורף רב"ד כיצד עושין השם, פושט האצבע, והג' אצבעות דהיינו האמה והזרת והקמיצה יהיו כפופים על פיסת היד, והגודל יהי' פשוט, ונותן האצבע לתוך היין ונותן האצבע עם היין שעליו לתוך פי התינוק)".

מדבריו נראה כי הזרת-קמיצה-אמה הן השי"ן, והאצבע היא הדל"ת ובה נותן היין, והאגודל הוא היו"ד. אלא שחידש בדבריו ששלוש אצבעות השי"ן כפופות על פיסת היד.

צורת אצבעות המת בשעת הקבורה

בעבר היה מנהג ה'חברא קדישא' שבקבורת המת קומצים את ידיו, ובפי אנשי ה'חברא קדישא' נאמרו כמה שמועות בטעם הדבר. יש שנימקו זאת בכך שנותנים בידיו שרביט [געפליך] בלשונם] שעמו יקום ב'תחיית המתים', ויש שאמרו כי מציירים באצבעותיו את השם שד"י בצורה שבה מציירים באצבעות בשעה שנותנים את היין לפי התינוק הנימול.

כנגד מנהג זה כתב ה'חכמת אדם' (שער השמחה, הנהגת ח"ק והאבל, סעיף ט): "כתב הרוקח וכן הוא בספר חסידים (צוואה אות ז) וזה לשונו: 'צריך לבדוק שלא יקפוץ המת אצבעות ידיו, וכן כתב רבינו ירוחם כלשון הזה, וכן כתב רש"י בפרשת חוקת (במדבר כ כו) במיתת אהרן שאמר לו הקדוש ברוך הוא פשוט ידיך קמוץ פיך וכו' ומדלא אמר ליה קמוץ אצבעותיך מוכח שצריך שיהיו ידיו פשוטות (ומה דאיתא במדרש פרשת ברכה (יא י) שאמר לו למשה הנח ידיך על החזה יש סוד דבר לגבי מדריגת משה), ולכן אני תמה מאוד מה שנוהגין לקמוץ את אצבעותיו".

ועל טעם המנהג שהוא כדי לצייר בידיו שם שד"י, כתב ה'חכמת אדם': "ושמעתי יש אומרים שעושין שמות הקדושים בידיו, וזהו דבר בדוי, כי ידעתי שאין אחד מהמתעסקים יודעים מזה, ועוד שכל שמות הקדושים שחתם הקדוש ברוך הוא באדם הם כולם בדרך גדילתם, ואדרכה לפי הסוד הוא דוקא בידים כדרך גדילתן מונחים פשוטות על המתנים, ומה לנו לעשות דברים היפך מה שנמצא מר' יהודה חסיד ורוקח וגבי אהרן, ולכן יש לבטל מנהג זה, כי בספר חסידים כתב דמותר לפתוח הקבר בשביל זה, ומכל שכן שלא לעשות כן מתחילה".

ועל הטעם שאמרו שכפיפת האצבעות היא כדי לתת בידיו שרביט, כתב: "ומה שאומרים קצת שכופפין האצבעות כדי ליתן בידו שרביט שקורין געפליך, לדעתי הגעפליך הם חוכא וטלולא ולא מצאתי מזה שום רמז בשום ספר מהקדמונים שכותבים ענין קבורת המת, וגם בספר מעבר יבק שלא הניח שום מנהג לא זכר מזה, ולכן אם ירצו להחזיק במנהג יניחו אצלו הגעפליך ולא יכפפו האצבעות".

מאידך, ה'חתם סופר' (יו"ד סי' שכז) נשאל מתלמידו על למדן אחד שהתמנה לגבאי ה'חברא

36. מצות עשה ב', מילה, חלק הדיבור, אות כו.

37. מי באר מים חיים, ניו יורק תשכ"ב, פתיחה, אות טו.

קדישא' ורצה לשנות שלושה דברים, ואחד מהם הוא "מה שנוהג" לקמוץ ידי המת ולתת לתוך ידו שבת עץ שקורין (געפליך), ואמר [הגבאי הנ"ל] בספרי מצינן מרע"ה אמר לאהרן 'פשוט ידך ופשוט, קמוץ עינך וקמץ', א"כ משמע ידי פשוטים ולא קמוצים".

ה'חתם סופר' מסתייג משינוי המנהגים וכותב בתשובתו: "קימוץ ידיים עם (הגעפליך) לא מצאתי כעת, אך בהיותי בק"ק (פרוסטיץ) מבני ח"ק מתעסק בקבורת מתים הי' מרגלי בפומי' בקימוץ ידיים שעושים צורת השם הקדוש שמכוונים המוהלים בשעה שאומרי' בדמיך חיי שמציירים אותי' שד". ועל הגעפליך אמרו טעם קלוש וחלוש שרומז שמאמיני' בתחיית המתים וגלגל מחילות שישען בקומו על העצים הללו, והעצים חלושי' וקלושי' והטעם חלוש וקלוש, מ"מ לא לחנם נקבע בתחלה והמתחיל לא טיפש ולא כסיל הי', כיון שנמשכו אחריו בכל המקומות. עכ"פ מ"ש זה הלמדן ראי' להיפך מדאמר לי' מרע"ה לאהרן 'פשוט ידך, קמוץ עיניך', לא ראה יפה, התם מלתא אחריתי היא, כי כל אדם בשעת מיתה מתפשט' אבריו ונקמצים עיניו על הרוב, והצדיקים הללו לא רצו שתשלוט כח המיתה באיברי' הקדושים, ע"כ ציוהו שיפשוט ידו בחייו ולא יתפשטו מחמת שליטת מיתה, וכן יקמוץ עיניו בחייו ולא יחשכו מחמת שלטן המות, אבל לעולם י"ל אחר שמת והמה פשוטים, יש בזה מעליותה לעשות ציור השם הנ"ל ע"י קמיצה, וכללא כייל רמ"א אין לשחוק על שום מנהג אפילו על הכאת המן".

ה'שדי חמד' (אסיפת דינים, מערכת אבילות אות קכו) העתיק את תשובת ה'חתם סופר' והביא על כך את דברי ה'חכמת אדם', בהוסיפו: "ודבריו נראים נכונים לקו"ד".

למעשה, ר' יחיאל מיכל טוקצינסקי³⁸ מסיק שלא נהגו במנהגים אלו, וכדברי ה'חכמת אדם'. מאידך, ר' חיים אלעזר שפירא³⁹ מסיק שאין לשנות המנהג וכפי שכתב ה'חתם סופר'.

כִּיסוּי הַעֵינַיִם בְּקִרְיַת שֵׁמֶע

כתב ר' שם טוב גאגין:⁴⁰ "בארץ ישראל מנהגם בכך כשבאים לכסות עיניהם בשעת קריאת פ' 'שמע ישראל', מכסים ביד ימינם באופן זה, זוקפים הג' אצבעות היינו 'אצבע' 'אמה' 'קמיצה' דוגמת השין, וכופפין 'הגודל' 'והזרת', וכשכופפים הגודל יהיה דומה לאות דלית. וכן הזרת דומה בכפיתו ליד. ובין החמשה אצבעות יוצא מהם שם שד"י".

כעין זה כתב גם ר' עובדיה יוסף:⁴¹ "ונוהגים להשים הידים בצורת שד"י ג' אצבעות אמצעיות צורת שין על המצח. והגודל והזרת על עין ימין ועין שמאל בצורת דל"ת ויו"ד, בשתי פרקים, הרי שם שד"י".

כך גם נהגו בני תימן וכפי שכותב ר' יצחק רצאבי:⁴² "בשעת קריאת פסוק 'שמע ישראל', נוהגים לסגור שתי העיניים ביד ימין. ואופן הנחת היד על הפנים, קבלה בידינו לעשותה בצורת שם הקדוש שד", דהיינו שלושת האצבעות האמצעיות וזקופות כצורת שין על המצח, האגדל כפוף פנימה כצורת ד' (כי תוספת הבלטה בזוית, אינה עיקר כידוע) על העין הימנית, והזרת כפוף פנימה כצורת יו"ד (הפוכה) על העין השמאלית. ועל כן בסיום 'בשכמל'ו' [=ברוך שם כבוד

38. גשר החיים, ירושלים תש"ך, ח"א עמ' קמ.

39. דרכי חיים ושלום, מונקאטש ת"ש, סימן תתקפה.

40. כתר שם טוב, ח"א עמ' מח הערה עה.

41. מאור ישראל, ברכות טו ע"ב.

42. שלחן ערוך המקוצר, או"ח, סימן טו סעיף ה.

מלכותו לעולם ועד] אנחנו מקבצים ראשי האצבעות ומנשקים אותם⁴³.

עדות למנהג זה גם בקרב בני אשכנז מצאתי אודות ר' דוד בהר"ן: ⁴⁴ "בעת אמירת פסוק ראשון של ק"ש היה נוהג להניח ג' אצבעות על המצח, ואת האגודל על עין הימנית, ואת הזרת על העין השמאלית, שעי"ז נעשה שם שד"י, וכמנהג הספרדים".

43. וכך גם הדפיסו בסידור התכלאל המבואר (סידור נוסח בלדי, בתוספת מרובה, ב"ב התשס"ו, תפלת שחרית וכן בכל ק"ש): "המנהג לשים כל כף יד ימין על הפנים בעת קריאת פסוק שמע, ומכוונים את האצבעות כדמות שם שד"י באופן כזה, שלוש אצבעות שהן אצבע אמה וקמיצה זקופות למעלה ומונחות על מצחו כדמות שי"ן, הזרת כפופה על עינו השמאלית כדמות דל"ת, והגודל כפוף על עינו הימנית כדמות יו"ד. ומשום כך, לאחר שגומרים אמירת פסוק 'שמע ישראל' וכו' בקול רם ואמירת 'ברוך שם כבוד' וכו' בלחש, מעבירים היד מעל פניהם, ומנשקים ראשי האצבעות לכבוד שם שד"י, כיון שאותיותיו הקדושות מצורפות יחד בהן".

44. ארח דוד, ירושלים תשע"א, עמ' לב סעיף נה.